

DE MALAISE VAN DE LAATMODERNITEIT NAAR EEN FENOMENOLOGIE VAN DE 'DEPRESSIE – EPIDEMIE'

Bert van den Bergh

De afgelopen jaren is er veelvuldig geschreven en gesproken over de zogeheten 'depressie-epidemie'. Talloze strategieën zijn ontwikkeld om dit onheil te bestrijden. Depressie geldt alom als groot maatschappelijk probleem. Maar wat heeft deze 'epidemie' in culturele zin te beduiden? Wat wil de wijdverbreidheid van het fenomeen depressie – volgens de *World Health Organization* is er sprake van een ware pandemie¹ – zeggen over de staat van onze laatmoderne cultuur? Wat is er uiteindelijk precies ge- of verstoord? En waarom spreken we tegenwoordig van 'depressie', waarom is het aloude begrip 'melancholie' weggezonden? Met deze focusverplaatsing lijkt tegelijk ook de ambivalentie van de diepe zwaarmoedigheid te zijn vervlogen. In tegenstelling tot het vroegere 'melancholie', dat als zonde én zegen werd beschouwd, ziet men 'depressie' momenteel als loutere stoornis, een hinderlijke onderbreking die zo snel mogelijk dient te worden 'gerepareerd'. Wat voor culturele transformatie voltrekt zich hier?

Dit artikel behelst een poging tot ontvouwing van die vraag. Oogmerk hierbij is een aanzet tot situering van het fenomeen depressie die afwijkt van de meest gangbare opvattingen. Deze categoriseren depressie als 'stemmingsstoornis', vanuit een kader dat al decennia lang wereldwijd bepalend is voor de benadering van psychische stoornissen, de *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, beter bekend als DSM. Wat beduiden binnen dit kader 'stemming' en 'stemmingsstoornis' precies? Wat voor opvatting van depressie ligt erin besloten? In hoeverre 'voedt' die opvatting het verschijnsel zelf? Dat zijn vragen die zich opdringen in het licht van toenemende kritiek op courante benaderingen van depressie en ander hedendaags lijden. Is de remedie hier een deel van de kwaal? Kunnen en moeten we anders naar ons psychisch lijden gaan kijken? Wat vertelt het fenomeen depressie ons als we het beluisteren met een fenomenologisch oor? Met die gedachte als leidraad gaan we op weg.

Heroïsche melancholie, prozaïsche depressie

Onlangs verschenen er in Nederland twee boeken die een nieuwe trend in de non-fictieliteratuur lijken te vertegenwoordigen: de autobiografie als verslag van een depressieve episode. Niet het leven (Gr. bios) maar 'het zwart' (Gr. melas)² is het onderwerp van verwoording. Men zou zodoende van de 'automelanografie'

kunnen spreken. Maarten van Buuren, hoogleraar moderne Franse letterkunde, publiceerde in 2008 *Kikker gaat fietsen! Of over het leed dat leven heet*. En twee jaar later kwam de bekende komiek Mike Boddé met een soortgelijk bekentenisboek, puntig en dubbelzinnig *Pil* getiteld. Subtitel: *Hoe een cabaretier zijn depressie overwon*.³ De overwinning op 'het zwart' is in beide gevallen vooral gelegen in de ontdekking van een pilletje. Bij Boddé is dat Anafrinil, bij Van Buuren Seroxat. Beide middelen zijn erop gericht het niveau van een bepaalde stof in de hersenen (serotonine of noradrenaline) te beïnvloeden, zodat een tekort wordt opgeheven en de negatieve invloed daarvan ongedaan gemaakt. Anafrinil is een middel van een oudere generatie antidepressiva, Seroxat is, net als Prozac, een zogenaamde SSRI (Selective Serotonine Reuptake Inhibitor),⁴ en maakt deel uit van een nieuwe generatie antidepressiva die in de jaren negentig van de vorige eeuw bijzonder populair werd. Ook in die zin zijn beide automelengrafieën zeer eigentijds: het vertrouwen in farmacologische oplossingen is groot, het vermoeden dat de oorzaak van 'het zwart' neurobiologisch is, is sterk. Uitgedrukt met de titel van een recente bestseller: wij zijn vandaag de dag vooral ons brein.⁵

Kwalificaties als *Het Prozactijdperk* of *The age of Ritalin* kom je in de populaire media regelmatig tegen als het gaat om de typering van onze huidige omgang met psychische stoornissen. Men manipuleert het brein dat we zouden zijn en dat ons parten speelt met een breed scala aan psychofarmacologische en aanverwante technieken, teneinde storende aandoeningen als depressie en ADHD terug te dringen. Eén van de meest succesvolle en waarschijnlijk ook meest invloedrijke werken ooit geschreven over zulk gebruik van psychofarmaca is *Listening to Prozac* van de Amerikaanse psychiater Peter D. Kramer. Dit boek, gepubliceerd in 1993, zes jaar na de introductie van Prozac, verkent de status van de succesvolle nieuwe lichting SSRI-antidepressiva. Is Prozac een geneesmiddel of een drug, of beide? Kunnen we deze 'stemmingsverbetersaars' inzetten om onze persoonlijkheid te beïnvloeden en ons 'beter dan goed'⁶ te doen voelen? We staan aan de vooravond van een revolutie in het medische denken, aldus Kramer. "We gaan een tijdperk in waarin medicatie gebruikt kan worden om het functioneren van de normale geest te verbeteren."⁷ Deze boodschap viel in de *booming nineties* in uiterst vruchtbare aarde. Men voegde een nieuw veelbelovend concept toe aan het psychiatrische woordenboek: 'cosmetische psychofarmacologie'. Volgens Kramer hebben we nu de middelen om "de weifelaars besluitvaardig te maken", hun gebrekkige gesteldheid om te buigen in een van "assertiviteit en optimisme", of met andere woorden, in een "zelfverzekerde staat".⁸

Het grote succes van *Listening to Prozac* bracht Kramer ertoe een wereldtournee te ondernemen om zijn ideeën toe te lichten en reacties te ontlokken aan diverse soorten publiek. Wat de Amerikaanse psychiater tijdens deze rondreis trof, – zo rapporteert hij in een meer recent werk over het

fenomeen stemmingsstoornis, *Against Depression* – was een bepaald voorbehoud dat geregeld de kop opstak zodra het publiek de gelegenheid kreeg om vragen te stellen. “Wat nu, als Prozac verkrijgbaar was geweest in de tijd van Van Gogh?”⁹ Deze vraag, gesteld in allerlei varianten door allerlei soorten mensen, deed Kramer beseffen dat de traditie van ‘heroïsche melancholie’ nog zeer levend is. Deze traditie, geworteld in een Oudgrieks tekstfragment, *Problemata XXX.I*, behelst een opvatting van depressie, of melancholie, die pathologie paart aan voortreffelijkheid. De eerste regels van dit roemruchte fragment – tot voor kort toegeschreven aan Aristoteles, maar tegenwoordig beschouwd als het werk van één van diens volgelingen – gaan als volgt: “Waardoor komt het dat alle mannen die uitzonderlijk zijn geweest in de wijsbegeerte of de politiek of de literatuur of de kunsten, melancholici blijken te zijn?”¹⁰ Kramers *Against depression* is een aanval op de betreffende stoornis zélf, alsook op de traditie die deze volgens hem neigt te verheerlijken. Onze hoogste waarden zijn hier in het geding, zo stelt hij: “Depressie is het tegendeel van vrijheid.”¹¹ En het tegendeel van dit tegendeel is “een veerkrachtige geest, gedragen door een veerkrachtig brein en lichaam”.¹² Echter, in plaats van dit te onderkennen, maakten we van melancholie iets buitengewoons en meden zodoende de kern van het probleem. Uitkomst van deze ontkenning waren “tweeduizend jaar van therapeutisch onvermogen”.¹³

Volgens Kramer is deze romantiserende visie nog steeds de onderstroom in onze huidige beoordeling van depressie. Zijn verwerping van dit bijgeloof in *Against depression* verloopt in drie etappes: *Wat het voor ons is* – de ambivalente en misplaatste opvatting van depressie als een verheven aandoening; *Wat het is* – de waarheid over depressie, zijnde een ordinaire ziekte; *Wat het zal zijn* – het visioen van een wereld die verlost is van deze duisternis. *Against depression* is dus een drieslag, in de lijn van de ‘plot’ van Augustinus’ *Belijdenissen*: dwaling, bekering, verkondiging. “Hoe glorieus zal het zijn om ons van depressie te bevrijden”, zo luidt de slotzin van Kramers boek.¹⁴ In zijn poging ons te bekeren, verruilt hij de verworpen heroïserende traditie voor een andere. Robert Burtons klassieker *Anatomy of Melancholy*, geschreven in de eerste helft van de zeventiende eeuw, was doortrokken van eenzelfde utopisch elan als Kramers strijdschrift. In de uitvoerige proloog van het werk ontvouwde Burton vier eeuwen geleden zijn utopische droom, “an Utopia of mine own, a new Atlantis”, waar ijver de ijzeren regel is: “Ik tolereer geen enkele onbewerkte akker op mijn gronden (...) Ik duld in het geheel geen bedelaars, landlopers, vagebonden of andere nietsnutten”.¹⁵

Burtons seculiere nazaat Kramer preekt voor een parochie van reeds bekeerden. In onze dagen heeft de utopische geest die melancholie tot zonde en kwaad verklaart meer dan ooit de overhand. De verschuiving van melancholie naar ‘depressie’ is slechts één van de tekenen van die dominantie. De laatmoderne wereld kijkt naar depressie met Krameriaanse ogen. ‘Heroïsche

melancholie' behoort tot het verleden, prozaïsche neerslachtigheid is onze hedendaagse last. Een ordinaire ziekte, niets meer en niets minder.¹⁶ Een 'stemmingsstoornis' die verholpen kan worden. Een hinderlijke verstoring van de productiviteit en de mobiliteit die dient te worden geëlimineerd. Via SSRI's of andere pilletjes, via *Deep Brain Stimulation*, prikkeling van de *nervus vagus*¹⁷, of via een ander, verwant instrumentarium. Burtons utopie is onze realiteit. Nietsnutten horen er niet thuis.

Depressie-epidemie

Zoals gezegd duidt men het onheil van de mondiale verspreiding van depressie vaak aan met de term 'depressie-epidemie'. Een studie met de gelijknamige titel werd ruim drie jaar geleden gepubliceerd door filosofe en psychologe Trudy Dehue. Het boek deed flink wat stof opwaaien, vooral omdat het gedetailleerd en overtuigend aantoonde hoe een samenspel van farmaceutische industrie, wetenschap en media een bepaalde opvatting van, en omgang met, psychische stoornissen constitueert en voedt. Dit samenspel is evenwel niet Dehues hoofdverklaring voor de depressie-epidemie. De ondertitel van haar studie geeft aan wat volgens haar de bron van het probleem is: *Over de plicht het lot in eigen handen te nemen*. Het is de zelfbeschikkingsimperatief, of ruimer geformuleerd het zelfverwerkelijkingsethos, wat een dusdanige druk zet op het laatmoderne individu, dat dit in toenemende mate neigt tot het tegendeel van wat vereist is: zichzelf betuigen als een vastberaden, gemotiveerd, doelgericht, ondernemend, dynamisch, flexibel en communicatief subject. Depressie behelst de keerzijde van deze hedendaagse deugden. De laatmoderne constellatie, waarin iedereen volledig verantwoordelijk wordt gehouden voor het eigen lot, maakt malheur meer en meer tot een tekortschieten ten aanzien van ieders plicht tot krachtdadige zelfontplooiing.

Aan het eind van *De depressie-epidemie*, in reactie op een verwante studie over de staat van de zwaarmoedigheid in onze laatmoderne cultuur – *The Loss of Sadness* van de Amerikaanse sociale wetenschappers Allan V. Horwitz and Jerome C. Wakefield – merkt Dehue op dat het niet zozeer het verlies van somberheid is waar we mee te kampen hebben, als wel de 'ban op bedachtzaamheid'.¹⁸ Deze opmerking roept enkele belangrijke vragen op. Wat voor bedachtzaamheid wordt hier bedoeld? Wat is de aard van de subjectiviteit die met deze kernhouding of basistoestand is verbonden? En als deze houding of toestand aan het veranderen of verworden is, in welke zin hangt dit dan samen met een omslag in de subjectiviteit als zodanig? Ik kom straks op deze vragen terug. Ze worden niet beantwoord noch gesteld door Dehue zelf, omdat ze buiten het kader van haar studie vallen.

De ondertitel van bovengenoemd werk van Horwitz en Wakefield wijst een schuldige aan van het 'verlies van somberheid': *How psychiatry transformed*

normal sorrow into depressive disorder. De hoofdbron van deze metamorfose, aldus de twee sociale wetenschappers, is een conceptuele verwarring: "Wij willen beweren dat de recente explosie van vermeende depressiviteit feitelijk niet primair wortelt in een werkelijke toename van die gesteldheid. Ze is veeleer het gevolg van de vermenging van de twee begripsmatig onderscheiden categorieën van normale somberheid en depressieve stoornis en dus van de classificatie van veel gevallen van normale somberheid als psychische stoornis."¹⁹ Horwitz' en Wakefields studie verricht uitstekend werk in het ontvouwen en analyseren van de Amerikaanse professionele en sociale context²⁰ waarbinnen 'somberheid' van gedaante verwisselt, maar schiet mijns inziens tekort door voorbij te gaan aan de *culturele* context van deze metamorfose: de late moderniteit, haar geschiedenis, en haar voornaamste begrippen en ervaringen van subjectiviteit. Want ook al kunnen we de somberheidspandemie overeenkomstig bepaalde psychiatrische of psychologische maatstaven niet opvatten als depressieve stoornis in de strikte zin van het woord, dan is er nog steeds dat mondiale onbehagen in de laatmoderne cultuur, een onbehagen dat we maar beter serieus kunnen nemen.

Iemand die dat zeker doet en daar al twintig jaar van getuigt, is de Franse socioloog Alain Ehrenberg. In 1991 publiceerde hij het eerste deel van een trilogie waarin de contouren van de laatmoderne subjectiviteit worden getrokken. Het derde deel van dit drieluik, verschenen in 1998 en getiteld *La fatigue d'être soi* – de vermoeidheid van het zichzelf zijn –, is geheel gewijd aan het fenomeen depressie.²¹ Meteen op de eerste pagina formuleert Ehrenberg de twee hoofdvragen van zijn studie: "Waarom en hoe heeft depressie zich doen gelden als ons voornaamste innerlijk ongeluk? In hoeverre is zij onthullend inzake de transformaties van de individualiteit aan het einde van de twintigste eeuw?"²² Hij beantwoordt deze vragen via een uitvoerige verkenning van de Franse context van het fenomeen depressie.²³

Depressie, stelt Ehrenberg, is de pathologie van een samenleving met een nieuwe normativiteit. Sinds de jaren vijftig van de vorige eeuw zijn economische concurrentie, sportieve competitie en consumptie de mallen die het subject, zijn levensstijl en zijn zelfverwerkelijgingsmodus zijn gaan bestemmen. Traditionele verbanden en vaststaande waarden vormen niet langer de basis vanwaaruit het individu zich ontwikkelt. Men is op zichzelf aangewezen en dient zich te ontplooiën, succesvol te zijn, uit te blinken en zich als consument te manifesteren. We leven zodoende in postneurotische tijden: het laatmoderne subject wordt niet meer bepaald door verbod, conflict en schuld, maar door gebod, tekort en schaamte. Het is het ethos van zelfontplooiing en verantwoordelijkheid dat hem beweegt. Wat van hem verwacht wordt is niet de beperking en sublimatie, maar juist de mobilisatie en expressie van zijn passies. Wat hij tentoon moet spreiden is initiatief, motivatie, vastberadenheid, doelgerichtheid, wendbaarheid en communicativiteit. En binnen deze context betekent depressie precies het omgekeerde, als tekortschieten in wat vereist is.

Depressief zijn wil zeggen niet geneigd of in staat zijn een project te hebben, ondernemend, assertief, *on the move* te zijn. Het betekent niet in staat of geneigd zijn zich te ontplooiën. Depressie, met andere woorden, is 'de ziekte van de verantwoordelijkheid', of 'de uitputting van de zelfverwerkelijking'.²⁴

Wat in de loop van de vorige eeuw plaatsvond in de wereld van de psychiatrie, correspondeert met deze transformatie van de normativiteit. Geleidelijk aan maakte de verwijzing naar het conflict – die sinds het einde van de negentiende eeuw het subjectbegrip schraagde – plaats voor een model van tekort of zwakte. Bij depressie traden de symptomen van somberheid en geestelijke nood terug ten gunste van vermoeidheid. In zekere zin werden de zaken omgedraaid: men is niet langer zwak omdat men lijdt, men lijdt omdat men zwak is. Gebrek aan initiatief werd het voornaamste mankement van de gedepimeerde. Depressie is aldus de pathologie van het handelen. En de nieuwe antidepressiva die in de jaren zeventig en tachtig werden gelanceerd en in de jaren negentig in trek kwamen, de reeds genoemde SSRI's, zijn er op gericht om juist dat te doen keren: zij moeten de ondernemingslust van de lustelozen herstellen. Prozac, zo schrijft Ehrenberg, "is geen gelukspil, maar die van het initiatief".²⁵

De opkomst van de SSRI's ging hand in hand met een (neuro)biologische wending in de psychiatrie. De idee, postgevat in de jaren tachtig, dat psychische stoornissen en gedragsstoornissen met een puur biologische behandeling kunnen worden bestreden, werd de norm. "Zieke zenuwen zijn tegenwoordig een neurochemische onbalans", vat Ehrenberg puntig samen.²⁶ Deze veranderende norm, de *boom* van de nieuwe medicamenten, de neergang van het conflictmodel, dit alles werd in hoge mate gestimuleerd door een beslissende omslag van de DSM in 1980. De derde editie van de *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* – mondiaal startpunt en richtsnoer voor de geestelijke gezondheidszorg – keerde zich af van onderliggende oorzaken en fixeerde zich op combinatie, frequentie en duur van symptomen. Deze tendens, die volgens Horwitz en Wakefield neerkomt op een decontextualisering van psychisch lijden,²⁷ resulteerde in een vervaging van de grens tussen alledaagse en pathologische vormen van psychische nood, bijvoorbeeld normale somberheid en depressieve stoornis. De farmaceutische industrie verwelkomde deze grensvervaging uiteraard van harte, en incorporeerde ze in haar strategieën. Veelzeggend in dit verband is de werktitel die het bedrijf Ely Lilly koos voor het project van de ontwikkeling van het molecuul dat later Prozac zou gaan heten: "Een verbinding op zoek naar haar ziekte".²⁸

Een Sadeaanse wereld

Het subject dat de huidige globaliserende constellatie in het spotlicht plaatst als de incarnatie van het goede leven, is een individu vol zelfvertrouwen, energie,

voortvarendheid, flexibiliteit, alertheid, kortom een ondernemend subject. Dit vermeende soevereine individu is echter meer en meer naar voren getreden als lijdend aan episodische, recidiverende en chronische depressiviteit. En aan afhankelijkheid en verslaving. En stress, burn-out en chronische vermoeidheid. Of het tegendeel: hyperactiviteit. Soevereiniteit, kortom, is tegenwoordig ver te zoeken. En paradoxaal genoeg wordt het individu *als* individu in de dominante, symptoomgerichte en neurobiologisch georiënteerde benadering van psychische stoornissen min of meer uitgeschakeld. Men vraagt zich af waarom. Wat voor paradox is hier in het spel?

De Franse filosoof Dany-Robert Dufour presenteerde in het afgelopen decennium een uitgebreid en prikkelend antwoord op deze vraag. In zijn studies²⁹ over wat hij noemt 'de liberale culturele revolutie' verbindt hij de depressie-epidemie met de zich intensiverende discrepantie tussen het alomtegenwoordige gebod om 'zichzelf te zijn' enerzijds, en de extreme moeilijkheid om 'een zelf te zijn' anderzijds. Het is tegenwoordig vrijwel onmogelijk om een duurzame identiteit te hebben, aldus Dufour, omdat er geen leidend referentiekader is, geen Groot Verhaal, of in Lacaniaanse termen, waarvan Dufour soms gebruik maakt, 'geen gestalte van de Ander'.³⁰ Een dergelijke funderende figuur heeft in de late moderniteit geen werkelijke validiteit meer. Er heeft zich zodoende een 'antropologische mutatie' voltrokken, zo stelt Dufour in navolging van filosoof/historicus Marcel Gauchet.³¹ Het laatmoderne subject heeft zich ontpopt als een autoreferentieel wezen, geroepen om zich volledig zelf te creëren, maar verstoken van vaste grond om de sprong te kunnen wagen:

"Uitwisselingen zijn niet langer geldig voor zover ze gegarandeerd worden door een hogere macht (transcendentiaal of moreel); ze zijn geldig doordat ze als goederen een directe betrekking tot stand brengen. Goederenruil kortom, begint de wereld te desymboliseren. (...) Mensen hoeven het niet langer eens te worden over transcendent symbolische waarden; ze dienen zich slechts te voegen naar de eindeloze en uitdijende circulatie van goederen."³²

Die inschikkelijkheid verpakt als zelfontplooiing, maakt stuurloos. Het vroegere, moderne subject, dat kritisch *en* neurotisch van aard was – twee karaktertrekken die elkaar volgens Dufour perfect aanvulden³³ –, verwerd tot een wezen dat soepel overeenstemt met de stromen en pulsaties van de mondiale markt. Dufour spreekt van "een precair, akritisch, psychotiserend subject" en preciseerd de laatste term als volgt: "onder 'psychotiserend' versta ik een subject dat open staat voor alle identiteitsfluctuaties en zodoende vatbaar is voor alle commerciële vertakkingen".³⁴

Dit laatmoderne subject waant zich vrij, omdat het zichzelf ervaart als zelfreferentieel, zelfbepalend, zelfverwerklijkend. Maar het enige wat waarlijk vrij spel heeft, zegt Dufour, is de 'heilige markt'³⁵, want zijn aanbeden dynamiek

is uiteindelijk beslissend, ook voor de constituering van het subject. De mondiale markt van het 'totale kapitalisme' vernietigt instituties en hervormt procedures "op een dusdanige wijze dat er individuen worden geproduceerd die plooibaar zijn, onzeker, mobiel en ontvankelijk voor alle modi en variaties van de markt."³⁶ 'Neoliberalisme' en 'consumentisme' als termen om deze laatmoderne context te beschrijven schieten tekort, omdat ze slechts een deel van het verhaal vertellen. Het is ook 'producentisme', in die zin dat het laatmoderne individu niet alleen in toenemende mate opgeroepen wordt tot 'proactiviteit', maar als professional ook meer en meer geacht wordt 'flexwerker' te zijn, in overeenstemming met de plooibaarheid van de trendgevoelige consument. En voorts: het 'neo' is een intensifiëring van iets dat terug gaat tot Adam Smith, of verder nog, tot Blaise Pascal.

Liberalisme, aldus Dufour, behelst bovenal een bevrijding van de passies.³⁷ En deze bevrijding heeft puriteinse wortels. Het was Pascal die halverwege de zeventiende eeuw begon te morrelen aan de klassieke, Augustiniaanse rangorde van *Amor Dei* en *Amor sui*, heilige liefde en zelfliefde. In een in 1651 geschreven brief doet Pascal de volgende concessie ten aanzien van de zelfliefde: "Ze was iets natuurlijks voor Adam, en legitiem in haar onschuld; maar werd misdadig en onmatig wegens zijn zonde."³⁸ Deze kleine toegeving zette een ontwikkeling van geleidelijke revaluatie van de zelfliefde in gang, waarmee het puriteinse meer en meer 'pervers' werd, dat wil zeggen de oorspronkelijke rangorde inverterend. Via Pierre Nicole en Pierre Bayle arriveert Dufour bij Bernard de Mandeville en diens fameuze *Fable of the bees* van 1714, waarin private ondeugden (*private vices*) worden opgevoerd als wegen naar publieke voordelen (*public benefits*). Bevrijding van de passies leidt tot weelde, hun inperking zorgt voor misère, zo luidt Mandevilles adagium. Een halve eeuw daarna treedt econoom en theoloog Adam Smith in zijn voetsporen, en grondvest via *The wealth of nations* het liberalisme als religie van de vrije markt, bestierd door een goddelijke 'onzichtbare hand'. Private ondeugden, dat wil zeggen privébelangen, moeten de vrije hand hebben, omdat ze voeren naar publiek geluk. *Amor sui* is de aardse weg naar hemelse glorie.

Maar er moest nog een finale liberaliserende stap volgen, zo gaat Dufour verder, en die werd op zeer radicale wijze gezet door de libertijnse auteur Marquis de Sade. Hij maakte de perversie, dat wil zeggen de omkering, compleet, door in de literaire ruimte bepaalde elementen van het liberalisme tot het uiterste toe te spitsen, wat leidde tot de Sadeaanse notie van het 'isolisme', een extremistische combinatie van egoïsme en hedonisme. Aan het begin van *La cité perverse* (De perverse stad) presenteert Dufour het volgende parallelle citaat, dat meteen de hoofdgedachte van zijn boek weerspiegelt:

Geef me datgene wat ik wil, en jij zult krijgen wat jij wilt.

Geef me dat deel van je lichaam dat me voor een moment bevrediging kan schenken, en geniet, als je wilt, van het deel van het mijne dat jou aangenaam lijkt.

De eerste uitspraak is van Adam Smith, de tweede van De Sade.³⁹ “Liberalisme wil zeggen Smith samen met Sade”, stelt Dufour provocatief. Vandaag de dag heeft de beruchte markies ons volgens hem stevig in zijn greep: “we leven in een steeds Sadeaanser wordende wereld”.⁴⁰

Juist in 1929, het jaar van de economische wereldcrisis, gebeurt er in New York iets dat Dufour markeert als het moment dat de Sadeaanse geest waarlijk vaardig over ons wordt.⁴¹ Ter promotie van sigarettenconsumptie vindt er vlakbij Central Park een zinnenprikkelende parade plaats van verleidelijke, sigaretten rokende vrouwen. Het is een spektakel. De pers is uitgenodigd. Het geheel is bedacht door *father of spin* Edward Bernays, directe familie van Sigmund Freud, wiens ideeën Bernays gebruikt, samen met de massapsychologische opvattingen van Gustave LeBon en Wilfred Trotter. Het nieuwe is dat het nieuws is. Feitelijk behelst het evenement niets dan reclame, maar het is als nieuws vormgegeven. De centrale aandachttrekkende associatie is die van sensualiteit en emancipatie met sigarettengenot: de vrijgevochten, zinnelijke vrouwen roken ostentatief hun toortsen van de vrijheid. “Heel de nieuwe kapitalistische consumptiegeest valt aan deze inaugurele daad van Bernays af te lezen”, zo schrijft Dufour. En: “Het kapitalisme wist de grote crisis van 1929 niet anders te boven te komen dan door het genot te democratiseren, door Sadeaans te worden, of liever gezegd, rekening houdend met het heersende puritanisme, crypto-sadeaans.”⁴² En daarna gaat het snel. Onder meer met behulp van de *pin-up* wordt de verzinnelijke consumptie gemobiliseerd. Alom worden lessen gegeven in ‘perversie’, dat wil zeggen behendig verpakte instructies voor ontremde driftbevrediging. En uiteindelijk gaat de televisie in deze Sadeaanse ‘opvoeding’ een sleutelrol vervullen: de entertainmentindustrie als disciplineringsinstantie. Echter, de puriteinse bodem blijft. Dufour spreekt van een *double bind*, “gasgeven en afremmen op hetzelfde moment”.⁴³ Geniet volop, maar consumeer met mate.

De rokende amazone werd tot solitaire Marlboroughman. Onze huidige wereld is monadisch, we zijn een verzameling eilandjes in een oceaan van goederen. De mondiale markt maakt ons los, maar niet om ons te bevrijden. Hij ketent ons aan onze rollen van consument en flexwerker. Hij initieert en stimuleert de productie van precaire, akritische, psychotiserende subjecten, dat wil zeggen “individuen die plooibaar zijn, onzeker, mobiel en ontvankelijk voor alle modi en variaties van de markt”.⁴⁴ Hij gebiedt ons ‘onzelf te zijn’, maar verlost ons het omgekeerde te doen door het aanbieden van allerlei kunstmatige identiteiten. Laat je droom niet onbenut, zo houdt men ons constant voor. *Maak je wensen waar, spreek je talenten aan, haal eruit wat er, verborgen nog wellicht, inzit. Doe het nu. Verwerkelijk jezelf, en geniet!* De belofte is groot, de druk is sterk, de mogelijkheden die de markt biedt zijn legio. We dreigen

speelbal te worden. Het laatmoderne subject, zo schrijft Dufour, wordt heen en weer geslingerd tussen megalomanie en haar tegendeel, depressie; het wordt gekenmerkt door “een subjectieve staat die tendeeft naar een grensgesteldheid tussen neurose en psychose” en “zit in toenemende mate gevangen tussen een latente melancholie (de veelbesproken depressie), de onmogelijkheid om in de eerste persoon te spreken, de illusie van almacht, en de vlucht vooruit in een vals zelf, een geleende persoonlijkheid of zelfs een meervoudige persoonlijkheid, welke ruimschoots door de markt beschikbaar worden gesteld.”⁴⁵ Wat deze melancholie of depressie aangaat, zijn Dufours gedachten echter ambivalent en ambiguë. Aan de ene kant suggereert hij dat de depressie-epidemie “een van de meest evidente tekenen van verzet van het subject tegen de economie van de veralgemeende markt”⁴⁶ zou kunnen zijn, doch zonder uiteen te zetten wat voor soort verzet dit dan is. Aan de andere kant presenteert hij depressie als niet meer dan schaduw van de perversie: “de gedepimeerde persoon is een subject dat er niet aan toekomt pervers te worden”, of anders gezegd, “de gedepimeerde persoon is een pervers die zichzelf negeert”.⁴⁷ Welaan, wat mag het zijn, crypto-verzet of semi-perversie? En wat zouden deze twee kunnen inhouden? Misschien slaan beide kwalificaties de plank wel mis. We moeten ons wenden tot het fenomeen zelf, om te weten te kunnen komen wat het precies behelst.

Dysforie and dysrytmie

Beleven we het einde van de psychotherapie, zoals de Vlaamse psychoanalyticus Paul Verhaeghe beweert in zijn gelijknamige boek?⁴⁸ Dat lijkt vooralsnog een voorbarige conclusie. Dreigt de psychiatrie als geesteswetenschap, om het met de woorden van de Nederlandse psychiater Antoine Mooij te zeggen, verdrongen te worden door diezelfde discipline in haar medische gedaante?⁴⁹ Dat lijkt reeds een voldongen feit. Momenteel domineert een benadering van psychische stoornissen die het subject desubjectieveert, het individu deindividualiseert, door de lijdende als een soort *black box* te beschouwen, die bepaalde uiterlijke kenmerken vertoont, welke gelden als symptomen, die te bestrijden vallen via het toedienen van medicamenten, het aanbrengen van elektrische schokken, het inbrengen van elektroden, of door het inschakelen van andere technologische middelen. Er wordt zeker ook nog gepraat, maar dat lijkt niet meer dan bijzaak, het opstarten en afslaan van een technocratisch mechaniek. Deze verregaande onteigening correspondeert met de ‘totale mobilisering’ van het laatmoderne globaliserende kapitalisme. Men wordt los gemaakt, dat wil zeggen plooibaar en wendbaar, en raakt zo ontvankelijk voor de grillen van de mondiale markt, als flexwerker en als trendvolgende consument. En dit alles voltrekt zich, paradoxaal genoeg, onder het mom van ‘zelfverwerkelijking’. De Engelse socioloog Nikolas Rose spreekt zodoende, in het voetspoor van Michel Foucault, van een ‘regime van het zelf’, ‘technologieën van het zelf’ en ‘technologieën van

subjectificatie'. De begrippen autonomie, verantwoordelijkheid en zelfontplooiing, aldus Rose, zijn disciplineringsmiddelen, ze functioneren als instrumenten voor de sturing van gedrag, *the conduct of conduct*.⁵⁰ Anders gezegd: de maatschappelijke beheersing van het gedrag van het laatmoderne subject voltrekt zich niet *ondanks* maar juist *via* de individuele zelfbepaling.

Wat moet binnen deze context de insteek zijn van psychiatrie en andere hulpverlening? Hoe kan nader worden doorgedrongen tot datgene wat depressie *als ervaring* te zeggen heeft? En in welke zin verschilt deze ervaring van dewelke eeuwenlang bekend stond onder de noemer 'melancholie'? Wat is er met die laatste ervaring gebeurd? Waarom is ze weggezakt en waarom is 'depressie' opgekomen? Wat is er gebeurd met de ambivalentie van de diepe zwaarmoedigheid? Als we toegang proberen te zoeken tot het fenomeen depressie, dienen we dat mijns inziens te doen met de traditie van de 'heroïsche melancholie' in het achterhoofd. De Krameriaanse beoordeling van deze traditie is een kapitale vergissing. Allereerst omdat het een pluriforme traditie is: er bestaat niet zoiets als *de* traditie van de melancholie. Ten tweede verhindert de rijkdom van deze pluriformiteit de claim dat we hier alles overzien en begrijpen, integendeel, er valt nog veel te verkennen, te duiden en te herinterpreteren. En ten derde is er de mogelijkheid dat melancholie bij tijd en wijle daadwerkelijk ambivalent was, dat wil zeggen deels positief, gelegenheid, opening. En tenslotte het belangrijkste: wellicht heeft depressie vandaag de dag ook, op zijn minst af en toe, een janusgezicht. Deze mogelijkheid in aanmerking nemen betekent niet automatisch opteren voor een hernieuwde verheerlijking van depressie of melancholie. Maar het fenomeen moet wel serieus worden genomen. Wat ons te doen staat is het 'voor zichzelf' te laten spreken, het zich laten tonen als dat wat het is. Wat heeft het te zeggen? Wat heeft het ons vandaag de dag te zeggen? Wat kan het ons melden over onze positie in deze laatmoderne tijden?

Depressie wordt gelabeld als 'stemmingsstoornis', maar wat is precies een stemming? Traditioneel wordt depressie voor een interne toestand genomen, een toestand van stoornis. Het is het tegendeel van vrijheid, aldus Kramer.⁵¹ En vrijheid wordt dan opgevat als veerkracht, gemotiveerdheid, tonen van initiatief, getuigen van ondernemingslust. Deze kwalificaties kunnen geïmpliciteerd worden. Betekent gezondheid bovenal het bezit van die kwaliteiten? En is de wijze waarop deze eigenschappen vandaag de dag worden benadrukt en tentoon gespreid vrij van 'gekte'? Zijn wij, laatmoderne subjecten, mogelijk te resoluut, te voortvarend en te wendbaar, en missen we bedachtzaamheid en voorkomendheid? En wat de andere definitie betreft, depressie als een interne staat van stoornis: is dat de meest oorspronkelijke duiding van dit fenomeen? In mijn ogen is het dat niet. Tot besluit van dit essay zal ik daarom kort stilstaan bij het denken van de Belgische psychiater Jacques Schotte⁵², als inspirerend voorbeeld van een alternatieve opvatting van stemming en daarmee ook van de 'stemmingsstoornis' depressie.

In zijn denken over stemming en pathologie baseert Schotte zich, onder andere, op de fameuze studie *Classical and Christian ideas of world harmony. Prolegomena to an interpretation of the word 'Stimmung'* van Leo Spitzer.⁵³ Het Duitse woord *Stimmung* ligt dicht bij *Abstimmung*, en dat laatste concept is het startpunt voor Schottes herinterpretatie van stemming.⁵⁴ Gestemd zijn wil zeggen op een bepaalde manier afgestemd zijn. Het is niet zozeer een interne staat, als wel een wijze van zich verhouden tot de wereld of in-de-wereld-zijn. Het is overeenstemming met de omgeving of *ambiance*, en zodoende de mogelijkheid van wanklank, ontstemdheid. 'Omgeving' wordt hier opgevat als het Oudgriekse *periechon*⁵⁵, dat zoiets betekende als 'het omvattend-dragende'. Het is niet ons verlengstuk, maar we nemen er aan deel, we participeren. En deze participatie kan ont-stemd zijn, de *Stimmung* een *Verstimmung*.

Stemmingsstoornissen, en met name depressie, zijn in Schottes ogen de *via regia* naar de bronnen van de menselijke existentie. Depressie kan worden beschouwd "als het structureel 'simpelste' en daarom meest basale type psychiatrische stoornis", of met andere woorden, "als de belangrijkste [stoornis] van de gehele psychiatrie in de praxis van de geneeskunde als zodanig, en om die reden frequent een paradigmatische rol vervuld hebbend in de geschiedenis van de psychiatrie".⁵⁶ Depressie voert ons naar de basale ritmiek van het leven, naar de primordiale beweging of bewogenheid ervan. Sfeer van een presubjectieve en pre-intentionele betrokkenheid. Schotte spreekt van een *pré-moi participatif*, een deelnemend pre-ego.⁵⁷ Deze betrokkenheid kan verstoord zijn, wat dan een dysforie of ontstemdheid als bijvoorbeeld depressie teweegbrengt. Deze laatste stoornis, zo schrijft Schotte, heeft drie hoofdtekken: *anhormia*, gebrek aan energie of elan, *anhedonia*, gebrek aan plezier of interesse, en *arrhythmia*, verstoring van het levensritme.⁵⁸ Welnu, – om af te ronden met enkele cruciale vragen – zou het kunnen zijn dat deze aritmiek of dysritmiek de wortel of bron is van de andere twee? En zou het kunnen dat onze uiterst veeleisende, opeisende, hyperdynamische laatmoderne cultuur meer en meer, en steeds sterker, een verstoring bewerkstelligt van datgene wat aan motivatie en belangstelling vooraf gaat? Is het die primaire betrokkenheid of bewogenheid welke 'gestoord' is? En houdt deze stoornis tevens – op indirecte, verholde en sluimerende wijze – een toenadering in? Verlies van contact, en daarmee contact met wat verloren ging. Gebrek, en daarmee verduren van wat ontbreekt.

Aan het einde van zijn tekst *Comme dans la vie, en psychiatrie...*⁵⁹, verwijst Schotte naar de Oudgriekse dichter Archilochos en citeert diens befaamde regel over de ritmiek van het menselijk bestaan: "Zie in, welk ritme de mensen draagt".⁶⁰ Zou, zoals Schotte suggereert, het lenen van een fenomenologisch oor aan depressie ons tot zulk wezenlijk inzicht kunnen brengen? Ik denk van wel. Ik denk niet dat dit een utopische gedachte is. Integendeel, het kan ons nader tot onze realiteit brengen. Deze 'neoliberale'

tijden geven ons de schijn van ultieme vrijheid, maar brengen feitelijk een nieuwe, verregerende horigheid. En depressie doet zich binnen deze constellatie juist daar gelden waar die horigheid als horigheid *voelbaar* wordt.

Noten

- 1 Op haar website geeft de WHO aan welke plaats depressie in haar rangorde inneemt en zal gaan innemen: "Depression is the leading cause of disability as measured by YLDs and the 4th leading contributor to the global burden of disease (DALYs) in 2000. By the year 2020, depression is projected to reach 2nd place of the ranking of DALYs calculated for all ages, both sexes." http://www.who.int/mental_health/management/depression/definition/en/; gezien op 12 december 2011. Opvallend is hoe de WHO het probleem formuleert: in termen van *Disability Adjusted Life Years*, dat wil zeggen "the sum of years of potential life lost due to premature mortality and the years of productive life lost due to disability". Het gaat om levensverwachting, waarbij dit leven wordt bemeten op zijn productiviteit. Een veelzeggende bepaling, die onbedoeld een mogelijke hoofdbron van het probleem aanwijst: de mondiale mobilisering van het laatmoderne individu.
- 2 Vgl. Gr. *melankholia*, verwijzend naar de substantie die twee millennia lang gold als bron van de betreffende aandoening: zwarte gal. Zie ook het recentelijk in het Nederlands vertaalde werk van de Engelse psychoanalyticus Darian Leader: *Het nieuwe zwart. Rouw, melancholie en depressie*, Amsterdam, Bezige Bij, 2011.
- 3 Buuren M. van, *Kikker gaat fietsen! Of over het leed dat leven heet*, Rotterdam, Lemniscaat, 2008; Boddé M., *Pil. Hoe een cabaretier zijn depressie overwon*, Amsterdam, Nijgh & Van Ditmar, 2010.
- 4 SSRI's beïnvloeden het serotonineniveau in de hersenen. Serotonine is een neurotransmitter, een boodschapper van zenuwsignalen in hersencellen. Of een bepaalde mate van serotonine-heropname oorzaak of gevolg is van depressie is een onuitgemaakte zaak. Het benoemen van serotonine als *the happy hormone* draagt niet bepaald bij aan de opheldering ervan.
- 5 Swaab D., *Wij zijn ons brein. Van baarmoeder tot Alzheimer*, Amsterdam, Contact, 2010. Geheel in de lijn van deze tijdgeest (en de vanuit die geest lobbyenden) berichtte de Volkskrant onlangs dat een derde van de Europeanen lijdt aan een 'hersenziekte', daarmee duidend op 'psychische stoornissen', met depressie als 'de grootste ziektemaker'. Hintum M. van, 'Een derde Europeanen heeft hersenziekte', in: *de Volkskrant*, 8-10-2011. Het stuk verwijst naar een recent rapport van het European College of Neuropsychopharmacology (ECNP) en de European Brain Council (EBC) dat de volgende titel draagt: *The size and burden of mental disorders and other disorders of the brain in Europe 2010*. Zie voor dit rapport <http://www.ecnp.eu/en/publications/reports/sizeandburden.aspx>; gezien op 12 december 2011.
- 6 Kramer P., *Listening to prozac*, 2nd ed., London, Penguin, 1997, p. VII. De vertalingen van de citaten in dit artikel zijn van mijn hand (BvdB).
- 7 *Ibid.* p. 247.
- 8 Kramer P., *Against depression*, London, Penguin, 2005, p. 4.
- 9 *Ibid.*, p. 31.

- 10 Aristoteles, *Over melancholie*, Groningen, Historische Uitgeverij, 2001, p. 28.
- 11 Kramer P., *Against depression*, p. 14.
- 12 Ibid., pp. 188-189.
- 13 Ibid., p. 214.
- 14 Ibid., p. 292.
- 15 Burton R., *The anatomy of melancholy*, New York, New York Review Books, 2001, pp. 97, 100, 104.
- 16 Om deze kwaliteit van 'loutere ziekte' nader te typeren gebruikt Kramer een term die geïntroduceerd werd door Stephen Jay Gould: 'spandrel', wat zoiets betekent als 'evolutionair ongelukje'. Depressie is zo gezien *collateral damage*, zonder enige 'diepe' betekenis. Kramer P., *Against depression*, p. 250.
- 17 Bij beide technieken worden elektroden ingebracht in de hersenen en via het toedienen van stroomstootjes de hersenen zelf resp. de linker hersenzenuw gestimuleerd.
- 18 Dehue T., *De depressie-epidemie. Over de plicht het lot in eigen handen te nemen*, Amsterdam/Antwerpen, Augustus, 2008, p. 254.
- 19 Horwitz A. & Wakefield J., *The loss of sadness. How psychiatry transformed normal sorrow into depressive disorder*, Oxford/New York, Oxford University Press, 2007, p. 6.
- 20 Opmerkelijk is bijvoorbeeld hun beschrijving van de uitvoering van het *Teenscreen*-programma, dat ontwikkeld is om depressiviteit en suïcidaliteit bij adolescenten al in een vroeg stadium op te sporen. Er lijkt in de Verenigde Staten een *war on depression* te worden gevoerd, waarbij men dusdanig gretig is dat instrumenten die bedoeld zijn voor *prescreening* allens meer als volwaardige diagnostische instrumenten gaan functioneren. Horwitz A. & Wakefield J., *The loss of sadness*, p. 160.
- 21 Ehrenberg A., *La fatigue d'être soi. Dépression et société*, Parijs, Édition Odile Jacob, 1998.
- 22 Ibid., p. 9.
- 23 Recentelijk publiceerde Ehrenberg een studie waarin de Franse culturele context van psychische stoornissen wordt vergeleken met de Amerikaanse: *La société du malaise*, Parijs, Édition Odile Jacob, 2010.
- 24 Ehrenberg A., *La fatigue d'être soi*, p. 10. Recentelijk werd het boek in het Engels vertaald: *The Weariness of the Self. Diagnosing the History of Depression in the Contemporary Age*, Montreal, McGill-Queen's University Press, 2009. Tijdens een lezing in Denemarken ruim een jaar geleden legde Ehrenberg uit dat in de Engelse vertaling van de Franse titel iets verloren gaat, namelijk de nadruk op het zelf als actieve staat, proces, of taak: het zichzelf worden, de zelfverwerkelijking. Een betere vertaling zou dus zijn 'The weariness of self-realization'. <http://vimeo.com/16530794>, gezien op 12 december 2011.
- 25 Ehrenberg A., *La fatigue d'être soi*, p. 203. Ook Dehue gebruikt een dergelijke term, 'prestatiepillen', Dehue T., *Depressie-epidemie*, p. 251.
- 26 Ehrenberg A., *La fatigue d'être soi*, p. 189. Vergelijk Kramers definitie van depressie als 'disorder of neuroprotection' of 'disorder of neuroresilience'; Kramer P., *Against Depression*, p. 56. Vergelijk ook Nikolas Roses essay 'Becoming neurochemical selves', in: Stehr N. (red.), *Biotechnology. Between Commerce and Civil Society*, Somerset, Transaction Publishers, 2004, pp. 89-128.
- 27 Horwitz A. & Wakefield J., *The loss of sadness*, p. 14.
- 28 Ehrenberg A., *La fatigue d'être soi*, p. 194.

- 29 Terwijl ik de finale hand aan dit artikel legde, kreeg ik het pas verschenen laatste werk van Dufour onder ogen: *L'individu qui vient ... après le libéralisme*. Het individu moet nog komen, zo stelt Dufour meteen aan het begin van de inleiding van het boek: “Dat onze tijd die van het egoïsme is, staat vast; maar die van het individualisme, geenszins. Voor een goede en simpele reden: *het individu heeft nog nooit bestaan.*” Dufour D., *L'individu qui vient ... après le libéralisme*, Parijs, Éditions Denoël, 2011, p. 11. Vanuit een verdere verdieping van eerdere analyses komt Dufour hier, mede via Kant en de jonge Marx, tot een eerste beantwoording van de vraag wat er zou kunnen volgen op het ‘isolistische’ schijnindividu van het ‘totale kapitalisme’: een waarlijk individualisme dat ‘sympathique’ heet, omdat het openstaat voor de ander. Het werk mondt uit in een aanhangsel waarin dertig ‘noodmaatregelen’ worden gepresenteerd “om een omgeving te creëren die voor iedereen kansen biedt om zich als individu te verwezenlijken”. Dufour, D., *L'individu qui vient*, p. 359.
- 30 Dufour D., *L'art de réduire les têtes. Sur la nouvelle servitude de l'homme libérale à l'ère du capitalisme total*, Parijs, Éditions Denoël, 2003, p. 68.
- 31 Dufour D., *L'art de réduire les têtes*, pp. 15, 27. Dufour D., ‘Dix lignes d'effondrement du sujet moderne. Relevés sismographiques’, in : Lesourd S. (red.) *Les Maladies du Liberalisme. Cliniques Méditerranéennes. Psychanalyse et Psychopathologie Freudiennes*, Ramonville Saint-Agne, Éditions érès, 2007, p. 104.
- 32 Dufour D., *L'art de réduire les têtes*, p. 13-14.
- 33 Ibid., p. 67.
- 34 Dufour D., *L'art de réduire les têtes*, pp. 24-25. Zie ook verderop in het boek, alwaar Dufour de wereld van het totale kapitalisme in één woord typeert met het adjectief ‘Deleuziaans’. Dufour D., *L'art de réduire les têtes*, p. 140 e.v.. Zie voorts noot 36. En vergelijk de volgende opmerking: “Wat Deleuze niet gezien heeft, is dat zijn programma, in plaats van het kapitalisme te overstijgen, slechts anticipeerde op de toekomst ervan.” Dufour D., *L'art de réduire les têtes*, p. 24.
- 35 Titel van één van Dufours studies: *Le divin marché. La révolution culturelle libérale*, Parijs, Éditions Denoël, 2007.
- 36 Dufour D., *L'art de réduire les têtes*, p. 235. De door links geconstrueerde tegenstelling macht/begeerte was een vergissing, stelt Dufour, want ze maakt blind voor de Sadeaanse zijde van het kapitalisme. Dufour D., *La cité perverse. Libéralisme et pornographie*, Paris, Éditions Denoël, 2009, p. 271. Nikolas Rose doet een soortgelijke bewering als hij schrijft : “power and freedom are not antitheses”. Nikolas Rose N., *Inventing our selves. Psychology, power and personhood*, 2nd ed., Cambridge, Cambridge University Press, 1998, p. 98.
- 37 Dufour D., *La cité perverse*, p. 113.
- 38 Ibid., p. 56.
- 39 Uit resp. *The wealth of nations* en *Juliette*; Dufour, D., *La cité perverse*, pp. 9 en 150.
- 40 Dufour D., *La cité perverse*, pp. 172 en 11.
- 41 “Sade verlaat de hel”, schrijft Dufour (*La cité perverse*, p. 175). Daar was hij naar verbannen als zijnde een verderfelijke, perverse schrijver in de enge zin van het woord. Nadat de markt in het hart getroffen was – door de wereldcrisis – wordt hij vrijgelaten, om het mondiale kapitalisme een nieuwe levensimpuls te geven. Dit in de lijn van de voortgaande pervertering (in de ruime zin van het woord) van de verhouding *Amor Dei/Amor sui*.
- 42 Dufour D., *La cité perverse*, pp. 178, 180.

- 43 Dufour D., *La cité perverse*, pp. 322-323
- 44 Ibid., p. 235.
- 45 Dufour D., *L'art de réduire les têtes*, p. 109.
- 46 Dufour D., *Le divin marché*, pp. 325-326, en Dufour, D., 'Dix lignes d'effondrement du sujet moderne', p. 107.
- 47 Dufour D., *La cité perverse*, p. 297.
- 48 Verhaeghe P., *Het einde van de psychotherapie*, Amsterdam, De Bezige Bij, 2009.
- 49 Mooij A., *De psychische realiteit. Psychiatrie als geesteswetenschap*, 3e herziene editie, Amsterdam, Boom, 2006.
- 50 Rose N., *Inventing our selves*, pp. 2, 78, 186 en 150 e.v.. Vergelijk zijn essay 'Becoming neurochemical selves'. Daar verwijst Rose terloops naar Ehrenbergs depressie-studie, geeft aan dat "such a global cultural account is unconvincing", maar laat de vraag naar de aard van depressie als ervaring liggen. Rose, N., 'Becoming neurochemical selves', p. 17.
- 51 Kramer P., *Against depression*, p.14.
- 52 Jacques Schotte (1928 – 2007) was een Belgische psychiater en psychoanalyticus, die contacten had met onder anderen Leopold Szondi en Jacques Lacan. Hij was vooral werkzaam in Leuven en stond een vorm van psychiatrie voor waarin de hele mens recht wordt gedaan ('antropopsychiatrie') en was van mening dat via de pathologie doorgedrongen kan worden tot de bronnen van de menselijke existentie ('pathoanalyse').
- 53 Spitzer L., *Classical and Christian ideas of world harmony. Prolegomena to an interpretation of the word 'Stimmung'*, Baltimore, John Hopkins Press, 1963. We bewegen van Spitzer naar Spitzer, zagezegd. Van Robert M. Spitzer, hoofdontwikkelaar van de DSM-III en zodoende architect van de 'diagnostische revolutie' die volgde (Horwitz A. & Wakefield J., *The loss of sadness*, p. VII), naar Leo Spitzer, die Schotte inspireerde tot een nieuw stemmingsconcept, in termen van afstemming en ritmiciteit. Schotte, de 'antropopsychiater' – zoals hij zijn nieuwe benadering noemde –, wilde weg van het geïsoleerde symptoom en terug naar de mens als mens, het individu als individu, en zodoende naar psychische stoornissen als het gebeuren van *iemand's* lijden. Ironisch genoeg werd het voorwoord van *The Loss of Sadness* geschreven door dezelfde man die de ontwikkelingen initieerde welke in dit boek worden aangevallen: Robert M. Spitzer.
- 54 Natuurlijk is deze herinterpretatie niet geheel en al Schottes vinding. Men zou kunnen zeggen dat hij Heideggers in *Sein und Zeit* ontvouwde omduiding van de affectiviteit inlijft in het psychiatrische denken.
- 55 Schotte J., 'Comme dans la vie, en psychiatrie ... Les perturbations de l'humeur comme troubles de base de l'existence', in: *Qu'est-ce que l'homme? Philosophie/psychanalyse. Hommage à Alphonse de Waelhens [1911-1981]*, Brussel, Publications des Facultés Universitaires Saint-Louis, 1982, p. 648.
- 56 Schotte J., 'From redefining depressions to reassessing "nosology" in present-day psychiatry. A three-fold post-script to the papers of van Praag and van den Hoofdakker', in: de Buyse G. & Cuyper H., (red.). *Biological psychiatry. Marching backwards into the future*, Leuven, Leuven University Press, 1989, p. 79. Vgl. Schotte J., 'Comme dans la vie', p. 639.
- 57 Schotte J., 'Comme dans la vie', p. 670.
- 58 Schotte J., 'From redefining depressions', p. 72.

59 'Zoals in het leven, in de psychiatrie...', verwijzend naar Schottes conceptie van de 'pathoanalyse': het analyseren van de menselijke staat via het prisma van de psychiatrie. De subtitel van deze tekst geeft dezelfde route aan: 'Stemmingsstoornissen als verstoringen van de basis van het bestaan'.

60 Schotte J., 'Comme dans la vie', p. 673.